

GEÇİŞ DÖNEMİ KIRGIZ YAZARI OSMANAALI SIDIKOV'UN ESERLERİNDE
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİNİN İZLERİ

FOOTPRINTS OF MODERN TURKIC DIALECTS IN THE WORKS OF KYRGYZ
WRITER OF TRANSITIONAL PERIOD: OSMONAALY SYDYKOV

СЛЕДЫ СОВРЕМЕННЫХ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ
ПИСАТЕЛЯ КИРГИЗСКОГО
ПИСЬМЕННОГО ПЕРИОДА ОСМАНААЛИ СИДИКОВ

Meder Saliev*

Öz

Geçiş dönemi, toplumların hayatında büyük değişimlerin yaşanmaya başladığı, bunun da cemiyetin bütün değerlerine sirayet ettiği dönemlerdir. 1900'lü yılların başı, bütün Türk dünyasında büyük değişimlerin yaşandığı bir geçiş dönemidir. Türk Dünyasının yazı dilinden birisi olan Çağatayca etkisini kaybetmiş ve Türkistan'da pek çok konuşma dili bazı sebeple yine şu veya bu şekilde yazı dili olmaya başlamıştır. Bu dönemde verilen eserler de geçiş dönemi eserleridir. Sovyetlerin kurulmasından sonra devletin takip ettiği bir politikayla bu günkü şeklini alan pek çok Türk yazı dilinin bu geçiş döneminde özgün şeklini bulmak, diğer Türk lehçeleriyle müştereklerini tespit etmek ve bu metinlerden hareketle değişimin seyrini, yönünü vs tespit etmek mümkündür.

Sovyet kaynaklarında Kırgızların yazısının 1924 yılında "Erkin Too" gazetesinin yayımlanmaya başlamasından sonra ortaya çıkmıştır şeklindeki bilgiler olmasına rağmen Kırgızlar arasında Sovyet öncesinde de bazı "moldo" dediğimiz yazar şairlerin, tarihçilerin olduğu görülmektedir. Bu makalede Kırgızların ilk yazar tarihçisi Osmanaalı Sıdıkov tarafından geçiş dönemi Çağatayca ile yayınlanmış olan "Muhtasar Tarih-i Kırgızıya" ile "Tarih-i Kırgız Şadmaniya" adlı eserlerinin gramer özellikleri incelenmiştir. Yazar eserini ne kadar saf Kırgız Türkçesi ile yazdığını söylemişse de geçiş dönemine denk geldiği için eserin içinde hem Çağatay hem de Kırgız Türkçesine ait özellikler bulunmaktadır. Eserlerde görülen gramer özellikleri Çağatayca ile Kırgız Türkçesinin özellikleriyle karşılaştırılmıştır. Bu karşılaştırmanın sonucunda hem Çağatayca hem de Kırgız Türkçesinde görülmeyen gramer özellikleri tespit edilmiştir. Bu gramer özellikleri, çağdaş Türk lehçeleri arasından hangi lehçelerinde kullanılmakta olduğu üzerinde durulmuştur ve eserde geçen örnekleri eserlerinin baş harfinden kısaltılarak /Ş/ ve /M/ şeklinde hangi sayfada ve kaçınıcı satırında geçtiği belirtilmiştir.

Anahtar kelimeler: Çağatay Türkçesi, Çağdaş Kırgız yazı dili, Çağdaş Türk Lehçeleri, ses özellikleri, şekil özellikleri.

Abstract

The transition period sare often marked with Grand changes in the life time sandwith the levels with which these changes permeate different levels of society. Early XXth century is such a period for the turkic world. The Cagatay language, which was one of two literary turkic languages, has lost its influence, where as many spoken languages of Turkestan were becoming literary. It is possible to compare and analyze the modern day turkic dialects of Turkestan, and trace the differences between them to the socio-political transformations of their carriers in the beginning of the XXth century.

Although the Soviet records indicate that the Kyrgyz language has started to be literary starting from 1924, when the first newspaper in Kyrgyz "Erkin Too" starts its life, history tells us that even before the Soviet reformations, there used to be *mullahs* which would write and document the folklore and spoken history. These writers would write their works in Cagatay language using Arabic alphabet. In this article, we analyze Kyrgyz grammar in the works of a first Kyrgyz history writer Osmonaaly Sydykov. He wrote his books "Muhtasar Tarih-i Kırgızıya", "Tarih-i Kırgız Şadmaniya" in the city of Ufa. Despite the claims of the

* . ORCID. 0000 0001 5800 570X , Dr. , medersaliev1985@gmail.com

GEÇİŞ DÖNEMİ KIRGIZ YAZARI OSMANAALI SIDIKOV'UN ESERLERİNDE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİNİN İZLERİ

author regarding the usage of pure kyrgyz in the books, it is possible to trace the influence of the Chagatay language in it. We compare the grammar of the book with contemporary grammar of kyrgyz language. We then analyze, which of those properties are in active use in the modern turkic languages.

Keywords: Chagatay language, Modern Kyrgyz written language, modern turkic dialects, sounds

Аннотация

Переходный период - это период, в который общества претерпевают серьезные изменения в своей жизни, и это распространяется на все ценности общества. Начало 1900-х годов - это переходный период, в котором происходят большие перемены во всем тюркском мире. Чагатайский язык, один из двух письменных языков тюркского мира, утратил свое влияние, и Туркестан так или иначе стал языком речи. Произведения, представленные в этот период, являются произведениями переходного периода. После создания Советского Союза можно найти конкретную форму тюркского языка в этот переходный период, определить его сходство с другими тюркскими языками и определить ход изменений, направление и так далее.

Хотя киргизские произведения появились в советский период в 1924 году после публикации газеты «Эркин-Тоо», видно, что есть некоторые писатели и историки, которых мы называем «молдо» среди киргизов. Эти писатели использовали свои произведения на арабском алфавите, использовавшемся в чагатайский период. В результате источников, которые мы обнаружили в этой статье, первый писатель-историк киргизов по имени Сидык Уулу в городе Уфе во время обучения в Медресе-и-Алие, «Мухтасар Тарих Киргизия» а также «Тарих Киргиз Шадмания», написанные в переходный период, подчеркиваются грамматические особенности его произведений. В своей произведении, хотя писатель рассказывает о том, как он относился к своей работе на чистом киргизском языке, также в переходный период в произведении используются особенности чагатайского и современного киргизского языков. В произведении сравнивались с грамматическими особенностями чагатайского и киргизского языков. В результате этого сравнения, помимо звуковых изменений в некоторых словах, таких как $\emptyset \rightarrow c$ -, $t \rightarrow d$ -, (то же самое) $\rightarrow g$, чего нет ни в чагатайском языке, ни в современном киргизском языке а также были определены такие как прошедшее время, будущее время, повелительное наклонение, и $-ipdi$, $ipidi$, $ecek$, $-adı$, $+lı$ некоторые прилагательные, местоимения, предлоги были найдены наряду с особенностями формы. Грамматические особенности этого исследования были подчеркнуты на современных тюркских языках и примеры работ, упомянутых в книге, сокращены на первую букву произведений, и упомянуты страницы в форме / Ş / и / M /.

Ключевые слова: Чагатайский язык, современный киргизский язык, современные тюркские языки, звуковые особенности, свойства формы.

1. Giriş

Osmanaalı Sıdıq Uulu, 1875 yılında Kırgızistan'ın Koçkor ilçesine bağlı Abayda köyünde dünyaya gelmiştir. Osmanaalı Sıdıq Uulu gençliğinde büyük ağabeyi Carkınbay mollanın eğitiminde harf tanıyarak okuma yazma işlerine erken yaşta başlayarak Arapça ve İslam dinini öğrenmeye başlamıştır (Osmanaalı Sıdıq Uulunun Kızı Menen Maek, 2016:335). İlk eğitimini aynı yerde yerli bir molladan alan Osmanaalı Tokmak şehrine gelerek Şakir Halfa adında bir hocadan eğitim almaya başlamıştır. Şakir Halfa o zamanlar Kuzey Kırgızlar tarafından tanınan bir molla olup, Tatarca, dinî, coğrafya ve tarih gibi alanlarda eğitim vermiştir. 1899 yılında da eğitimini ilerletmek amaçlı Üç-Turfuna'ya gitmiş, oradan da Buhara'ya geçmiştir. Buhara'dayken Şabdan'ın kendi çocukları için medrese açtığını ve dışarıdan hoca getirdiğini duyarak Kemin'e gelip, Ufa'lı hocalardan ders almaya başlamıştır (Kocobekov, 2016:179).

1903 ve 1904 yılları arasında Şabdan'ın açmış olduğu medresede Şabdan'ın getirtmiş olduğu Yamliha karı, Zakir karı ve Vahabovlar'dan eğitim alarak onların önerisiyle 1911 yılında Ufa şehrine Medrese-i Âliye'ye gitmiştir (Kocobekov, 2005:21).

Medrese-i Âliye'yi tamamladıktan sonra Kırgızistan'a dönerek 1920 yılından 1928 yılına kadar Pişpek (şimdiki Bişkek) şehrinde Tatar okulunda öğretmenlik yapmıştır. 1931 yılında da bazı bilgilere göre "kulaklık" veya siyasî görüşlerinden dolayı hapsedilmiştir (Kocobekov, 2016:180).

Sıdıq Uulu'nun Stalin rejiminin baskısından dolayı ülkeyi nasıl terk ettiği üzerinde farklı görüşler olsa da en yaygın olanı 1933 yılında tutuklanarak Taşkent'te gönderilmesi ve orada arkadaşlarının yardımıyla hapisten kaçmayı başararak Doğu Türkistan'a kaçması ve Kulca şehrinde ölmesidir (Güngör, 2015:251).

Diğer bir bilgiye göre de 1930.yılında Osmonaalı Sıdık Uulu “zengin aile soyundan gelme” gibi suçlamalardan dolayı hapse atılma korkusundan Çin’e kaçmış ve 1942 yılında 67 yaşındayken vefat etmiştir (Koyçiev, 2016:197).

27 Mart 1958 tarihinde Kırgız SSR Yüksek Mahkemesi kararıyla, 13 Mart 1931 tarihinde Osmonaalı için alınan suçluluk kararları hükmünü yitirmiştir (Koyçiev, 2016:198).

Yazarın, Kırgız tarihini şecere tarzında ele almış olduğu 1913 yılında Şark matbaasında yayımlanan “*Muhtasar Tarih-i Kırgızıya*” ve 1914 yılında “*Tarih-i Kırgız Şadmaniya*” adıyla basılmış iki eseri bulunmaktadır. Eserler 1986 yılında Doğu Türkistan’da ıslah edilmiş Arap alfabesiyle “*Muhtasar Tarih-i Kırgızıya*” ve “*Şadmaniya*” isimleriyle tek kitap halinde ŞincanCaştar Basması tarafından tekrar yayınlanmıştır.

Eserlerde Kırgız boyları hakkında geniş bilgi verilmekle birlikte dönemin sosyal, ekonomik ve eğitim durumu hakkında da bilgi verilmiştir. Bunlar dışında şiirlerinde insanları tembellikten kurtularak çalışmaya yönelmesi gerektiği, cahillikle çalışmanın neler getireceği üzerinde durmuştur.

Eserler imla bakımından ne kadar Çağatay Türkçesinin imla özelliklerine uygun bir şekilde yazılmaya çalışılmışsa da yazarın, eserlerini çok zor bir imla ile yazdığını, yazıda kendi dilinin ses özelliklerini Arap alfabesine uyarlayamadığından eserlerin yazımında ortak imla kuralına dikkat etmeden kendince bir imla kuralı kullandığını söyleyebiliriz.

Bu makalede de 1913 ve 1914 yılında son dönem Çağatay Türkçesiyle kaleme alınmış olan “*Muhtasar Tarih-i Kırgızıya*” ile “*Tarih-i Kırgız Şadmaniya*” adlı eserlerin gramer özellikleri Çağatay Türkçesi ve Çağdaş Kırgız yazı dili ile karşılaştırıldıktan sonra, metinlerde geçen Çağatay Türkçesi ve Çağdaş Kırgız yazı dilinin gramer özellikleri dışında kullanılan özellikleri çağdaş Türk lehçeleri içinden gösterilmeye çalışılmıştır.

2. Eserlerde Görülen Çağdaş Türk Lehçelerine Ait Ses Özellikleri.

ø-> c- türemesi

Çağatay Türkçesinde *ır* ve *ırla-* şeklinde kullanılan kelime (Ünlü, 2013: 500-501), Çağdaş Kırgız yazı dilinde *ır*, *ırda-* (Kırgızca-Türkçe Sözlük I, 2017: 963-969) şeklinde kullanılmaktadır. İncelediğimiz metinde *ır* ve *ırla-ırda-* şekillerinin yanında Çağatay Türkçesinde ve Çağdaş Kırgız yazı dilinde kullanılmayan *cır* ve *cırla-* şeklinin de kullanıldığı görülmektedir. Kelime başı /c-/li şekli çağdaş Türk lehçeleri arasından Kazak Türkçesinde (Bayaniyazov vd., 2003: 193-194), Kazan-Tatar Türkçesinde (Öner, 2015: 78) kullanılmaktadır.

Örnekler:

Cır (M03/01, M52/10, M63/09)~ır (Kırgızca-Türkçe Sözlük I, 2017: 964).

Cırla- (M30/05)~ırla- (Ş063/05)~ırda- (M67/08, Ş081/18)

t> d değişimi

Çağatay Türkçesinde (Ünlü, 2013: 1154) ve Çağdaş Kırgız yazı dilinde (Kırgızca-Türkçe Sözlük II, 2017: 2096) *tört* şeklinde kullanılan sayı sıfatı ile *tüz* isminin (Kırgızca-Türkçe Sözlük II, 2017: 2146; Ünlü, 2013: 1176) kelime başında /t-/ sesini koruduğu görülmektedir.

İncelediğimiz metinde ise bu kelimelerin kelime başı /d-/ sesiyle yazılmış örnekleri de bulunmaktadır. Eski Türkçeden beri kelime başında yer alan /t-/ sesi Çağdaş Kırgız yazı dilinde genellikle korunmuştur (Kasapoğlu, 2005: 86). Bu ses değişikliği üzerine Divanu Lügati’t-Türk’te Oğuz Türklerinin diğer Türklere aykırı olarak /d-/ sesini /t-/, /t-/ sesini de /d-/ sesine çevirdiğini: Oğuzların *deve*, *takı* öbür Türklerin *tewey*, *dakı* şeklinde kullandıkları anlatılmaktadır (Atalay, 1988: 31). Bu kelimeler çağdaş Türk lehçelerinden Türkiye Türkçesinde *dört*, *düz* ve *duman* şeklinde kelime başında /d-/ sesi ile yazılmaktadır.

Örnekler:

Dört (M62/20, M70/09, M72/03, M72/03, Ş034/09, Ş035/13, Ş035/16, Ş037/10)< tört (M17/13).

Düz (Ş083/18)< tüz (Ş081/17).

Duman (Ş058/16)< tuman (M43/02).

-ş>-s değişimleri

Çağatay Türkçesinde *bés* (Eckmann, 1988: 76), Çağdaş Kırgız yazı dilinde de *beş* (Kasapoğlu, 2005: 190) olan sayı sıfatı incelediğimiz metinlerde bir yerde *bes* şeklinde kullanıldığı görülmektedir. Çağdaş Türk lehçeleri içinde Kazak Türkçesinde *bes* şeklinde kullanılmaktadır (İsaev, 2007: 62).

Örnek:

Beş (M69/19, M73/11, Ş031/11, Ş035/16)>bes (Ş126/13).

‘(ayn)> ğ değişmesi

Çağatay Türkçesinde ‘*aziz* ve ‘*ādil* kelimeleri Arapçanın imlasına göre yazılır. Çağdaş Kırgız yazı dilinde ise Arapça kelimeler konuşma dilinde kullanıldığı şekilde orijinal dilin imlasıyla değil hedef dilin imlasına göre yazılmıştır (Cumakunova, 2008: 108). Bundan dolayı

GEÇİŞ DÖNEMİ KIRGIZ YAZARI OSMANAALI SIDIKOV'UN ESERLERİNDE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİNİN İZLERİ

Çağdaş Kırgız yazı dilinde kullanılan Arapça kelimelerde bulunan ‘(ayn) sesi düşerek yanındaki ünlüleri uzattığı görülür (Kırgız Adabiy Tili'nin Grammatikası, 1980: 23). İncelediğimiz metinde ‘*aziz* ve ‘*ādil* kelimelerinin hem Arap imlasıyla hem de kelime başında kullanılan ‘(ayn) sesinin /ğ/ ile yazıldığı *gaziz*, *gādil* şekillerinde bulunmaktadır. Bu kelimelerin kelime başında /ğ/ olarak kullanılması çağdaş Türk lehçeleri içinde Tatar Türkçesinde *gaziz*, *gadel* (Öner, 2015: 141-144), Başkurt Türkçesinde *geziz*, *gadalet* (Özşahin, 2017: 171-176), Kazak Türkçesinde de *gaziz* (Bayaniyazov vd., 2003: 115) şeklinde kullanılmaktadır.

Örnekler:

‘Aziz (M09/07, Ş018/01, Ş072/16)~ *gaziz* (Ş018/05).

‘Ādil (M29/02, M29/07, M39/14, Ş009/14, Ş043/01)~ *gādil* (Ş007/19).

3. Eserlerde Görülen Çağdaş Türk Lehçelerine Ait Şekil Özellikleri

3.1. İsimden-İsim Yapım Ekleri

+li: Çağatay Türkçesinde -*IIg/-IUg* (Eckmann, 1988: 34) şeklinde bulunma, aitlik ve münasebet ifade eden sıfatlar türeten ek Çağdaş Kırgız yazı dilinde -*Llk/-LUk* şeklinde kullanılmaktadır (Kasapoğlu, 2005: 115).

İncelediğimiz metinlerde bir örnekte bu ekin hem Çağatay Türkçesinde hem de Çağdaş Kırgız yazı dilinde görülmeyen bir şekilde bir yere mensubiyet ifade eden vasıf ismi görevinde -*li* şeklinde kullanıldığı görülmektedir. -*li* şeklinde kullanılması çağdaş Türk lehçeleri arasında Türkiye Türkçesinde -*II/-IU* şeklindeki kullanıma benzemektedir (Korkmaz, 2009: 54).

Örnek:

Finikeli (M14/05, Ş023/13).

+de: Çağdaş Kırgız yazı dili gramer kitaplarında görülmeyen bu şekil Çağatay Türkçesinde *birte* şeklinde kullanılmaktadır (Eckmann, 1988: 79). İncelediğimiz metinde de *bitde* şeklinde kullanılan bu ek çağdaş Türk lehçelerinden Özbek Türkçesinde bittā < bit+ tā < bir+ tā “bir tane” şeklinde kullanılmaktadır (Coşkun, 2017: 60).

Örnek:

Mundan da kıızıkrak bitde ħalfe ħacınıñ gazeli bardur (M09/10).

3.2. Şahıs Zamirlerinin Yönelme Hali İle Birlikte Çekimlenmesi

İncelediğimiz metinlerde iki örnekte birinci ve üçüncü şahıs zamirlerinin yönelme hali ekiyle çekimlenmesinde *mağan*, *ağan* şeklinde kullanıldığı görülmektedir. Bu şekilde kullanım Çağatay Türkçesinde *maña*, *aña* (Argunşah, 2014: 139; Eckmann, 1988: 82) ve Çağdaş Kırgız yazı dilinde *maga*, *aga* (Kasapoğlu, 2005: 193) şeklinde kullanılmaktadır.

Teklik birinci, ikinci ve üçüncü şahıs zamirlerine yönelme hali ekinin -*gan* şeklinde eklenmesi çağdaş Türk lehçeleri içinde Kazak Türkçesinde (Koç vd., 2013: 217) ve Karakalpak Türkçesinde (Uygur, 2007: 577) vardır.

Örnekler:

Mağan hiç kimdin ħolu tigen imez (Ş091/15)

Ağan azıq artup aldı bu Azıq ataldı (M56/01).

3.3. Emir-İstek

-yık, -ayık, -yın

Çağatay Türkçesinde emir-istek şekli birinci çokluk şahısta -*(A)II*, -*(A)IIğ*, -*(A)IIm*, -*şeklinde*, emir ikinci çokluk şahsın olumsuz şekli de -*mA* olumsuzluk ekinin sonra -*(I/U)ğ*, -*(I/U)ğI/Uz*, şeklinde kullanılmıştır (Eckmann, 1988: 118-119). Çağdaş Kırgız yazı dilinde ise emir- istek birinci çokluk şahıs eki -*yII/-yIU*, -*AII(k)/-OIU(k)* şeklindedir (Azırkı Kırgız AdabiyTili, 2009: 422).

İncelediğimiz metinlerde Çağatay Türkçesinde ve Çağdaş Kırgız yazı dilinde kullanılmayan birinci çokluk -*(a)yık* şekli çağdaş Türk lehçelerinden Kazak Türkçesinde -*(a)yık* (Koç vd., 2013: 278; Biray vd., 2015: 111) şeklinde kullanılmaktadır. İncelediğimiz metinde geçen ikinci çokluk şahıs olumsuz ekinin -*yın*şekli Türkiye Türkçesinde görülmektedir (Korkmaz, 2009: 672).

Örnekler:

Bel bağlayık dinge ħizmet (Ş007/14).

İmdi söz başına barayık(Ş120/07).

Nésün aytayın muraddan ħalmayık (M13/08).

İntımağdı bizler de kılayık dér (M07/20).

Nāmussız bop yatmayın Kırgız Kazak(Ş006/08).

3.4. Duyulan Geçmiş Zaman Eki

-ıpdı/-ıpdı, -pdı/-pdı, -updı, -üpdı

İncelediğimiz metinlerde -*(I/U)pdı* şeklinde kullanılan duyulan geçmiş zaman ekinin üçüncü şahıs çekimi Çağatay Türkçesi gramer kitaplarından Argunşah'ta -*(I/U)ptI/Ur*, -*(I/U)p tUrUr* şeklinde (2014: 165), Eckmann'da ise -*pdur/tur*, seyrek olarak da -*p durur/turur*

şeklinde gösterilmiştir (1988: 138). Çağdaş Kırgız yazı dilinde ise *-(I/U)ptI/Ur* şeklinde kullanılmaktadır (Kasapoğlu, 2005: 213).

Duyulan geçmiş zaman ekinin Çağatay Türkçesinde ve Çağdaş Kırgız yazı dilinde kullanılmayan *-(I/U)pdI* şekli çağdaş Türk lehçelerinden Kazak Türkçesinde *-(I)ptI* (Koç vd., 2013: 258; Biray vd., 2015: 103), Özbek Türkçesinde ise *-(i)bdI* (Coşkun, 2017: 127) şeklinde kullanılmaktadır.

Örnekler:

Ötüp ketdi darıyğa çıkıpdı Hışır yolınan (Ş076/15).

Hâl caylaran beyân étüp Rusçe târih çıkarıpdı (Ş031/16).

Baytalını köp oğırlapdı andın Baytalçı atalıpdı (M69/13).

Balalarını okutup Ruslerdin ‘amelin koşa bilse bolur depdi (Ş042/04).

Bersem Kazak yérin bedrim dép çıkup ketipdi (Ş042/06).

Köp ‘izzet hürmet körüp kaytupdı (Ş041/19).

Şabdan bâtır balalıknan tartıp 83 yaşında dünyahdan ötüpdi (Ş054/06).

Bul uruğdan Taylak digen bir ülkeni ötipdi (M60/10).

3.4.1. Duyulan Geçmiş Zaman Ekinin Hikâye Birleşik Şekli

-ip idi

İncelediğimiz metinlerde *-ip idi* şeklinde yapılmış olan duyulan geçmiş zamanın hikâye birleşik çekimi Çağatay Türkçesi gramer kitaplarından Eckmann'da (1988: 131) gösterilmemişken Argunşah'ta *-p érdi*, *-p turur érdi* şeklinde gösterilmiştir (2014: 178). Çağdaş Kırgız yazı dilinde ise bu şekilde kullanım işlek olmayıp genellikle 3. şahısta *-(I)ptI/- (U)ptUr ele* şeklinde kullanılır (Kasapoğlu, 2005: 259).

Çağdaş Özbek (Coşkun, 2017: 145) ve Çağdaş Kazak (Biray vd., 2015: 113) Türkçelerinde duyulan geçmiş zamanın hikâye birleşik çekimi *-p edi* şeklinde bütün şahıslarda çekimlenirken incelediğimiz metinde de 3. şahısla, 1. teklik ve çokluk şahısla da çekimlendiği örneklere rastlanmaktadır.

Örnekler

Rus hâkimlerine barıp aşnalık körsetip doslık étüp barıp idi (Ş041/16).

Uruğlarınñ beyânların evvelkı kitabımızda yazıp idik (Ş105/10).

Azıq beyânların evvelkı kitabımızda yazıp idim (Ş115/08).

Faydañ tiydi köp yerde Kazak birlen Kırgızğa körüp idik her yerde ğarip birlen fakırğa (Ş076/12).

Namaz vakti boldi mi dép surap idi (Ş063/19).

Uruşğa bek keldi neçe türküm Şart keldi şahidimiz ölsek dép idi (Ş067/25).

3.5. Birinci Tip Gelecek Zaman Eki

-adı/-edi, -ydi/-ydi

-a, *-y* zarf-fiil kökenli eklerle yapılan gelecek zaman eki incelediğimiz metinlerde üçüncü şahısta *turur* bildirme ekinin kısalmasından oluşan *-di* şekliyle kullanıldığı örneklere rastlanmaktadır. Bu durum kullanmış olduğumuz Çağatay Türkçesi gramer kitaplarında gösterilmemiştir (Argunşah, 2014: 170; Eckmann, 1988: 124). Çağdaş Kırgız yazı dilinde ise *-A/-O*, *-y* zarf-fiil kökenli gelecek zaman eki üçüncü şahısta bildirme ekinin *turur> turu> tur > dur > -du (-dı) > t* şeklinde gelişmesiyle kullanılmaktadır (Kasapoğlu, 2005: 225).

Bu şekildeki kullanım, çağdaş Türk lehçelerinden Özbek Türkçesinde *-ädi*, *-ydi* şeklindedir kullanılmaktadır (Coşkun, 2017: 131). Çağdaş Kazak Türkçesinde ise *-y* zarf-fiil kökenli gelecek zaman ekinin sonra bildirme ekinin *-dı* şeklinde kullanıldığı görülmektedir (Biray vd., 2015: 106). Koç vd. (., 2013: 267) ile İsaev'de (2007: 97) ise *-a* zarf-fiil kökenli gelecek zaman ekinin sonra da *-dı* şeklinde kullanıldığı görülmektedir.

Örnekler

Tilmeçlerge beradi yene aqçe (M08/11).

Қуанады тилмеңлер ақче аlsa (M08/12).

Birin biri cemeydi intımaқ alın biledi (Ş080/08).

Béredi uluğlarğa miñden aқçe (M08/05).

Şarığöl Қақшал dégen тағlarda boladı (Ş029/16).

Ba'zılar kır gezdan Kırgız deydi yâki evvelden naқ at koyulğan Kırgız dép (M17/16).

Bu Irızқulbek balları bir boluş Aтбаşıda Fircival uyesine қарaydı (Ş038/21).

3.6. İkinci Tip Gelecek Zaman Eki

-eçek

İncelediğimiz metinlerde iki yerde örneği bulunan *-eçek* sıfat-fiil ekiyle kurulan gelecek zaman eki Çağatay Türkçesi ile Çağdaş Kırgız yazı dili gramer kitaplarında zaman eki olarak gösterilmemiştir. Bu ek Çağdaş Kırgız yazı dilinde kalıplaşmış olarak keleşek “geleşek”, bolocok “olacak” gibi kelimelerde görülmektedir (Kasapoğlu, 2005: 299). Bu kullanım çağdaş Türk lehçeleri arasında Özbek Türkçesinde *-äcäk* şeklinde çok nadir olarak

GEÇİŞ DÖNEMİ KIRGIZ YAZARI OSMANAALI SIDIKOV'UN ESERLERİNDE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİNİN İZLERİ

kullanılmaktadır (Coşkun, 2017: 132). Türkiye Türkçesinde ise -acak/-ecek şeklinde şekil ve zaman görevinde yaygın olarak kullanılmaktadır (Ergin, 1993: 302).

Örnek

Bu fasılda kün çıkış Altay tağlarnan tartıp āhiri Buğara Asdarhan Orenbur Tureyskiy Tomskay aralarında bolğan tuğanlarını beyān édeçekmiz inşā`allah bularnı Qazaq dérler(Ş117/11).

İmdi Ulı yüzni beyān édeçekmiz(Ş121/13).

3.7. Yeterlilik İfade Eden Tasvir Fiili

-a bil-

İncelediğimiz metinde geçen *-a bil-* yeterlilik fiili Çağatay Türkçesinde nadir olarak Oğuz Türkçesinin etkisiyle *bil-* şeklinde kullanılmıştır (Argunşah, 2014: 183). Çağdaş Kırgız yazı dilinde ise tasvir fiiller bölümünde *bil-* fiili ile yapılan şekli Çağdaş Kırgız yazı dili gramerlerinden (Kasapoğlu, 2005: 283; Başdaş vd., 2016: 154) gösterilmemiştir. *Bil-* yeterlilik anlamı tarihi gelişim sürecinde yerini al- fiiline bırakınca özellikle Kıpçak grubunda bulunan Türk lehçelerinde ikinci planda kalarak daha çok Oğuz grubu Türk lehçelerinde yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir (Tan, 2010: 88).

-a zarf-fiil ekiyle *bil-* yardımcı fiilinden oluşan yeterlilik fiili çağdaş Türk lehçelerinden Türkiye Türkçesinde *-a bil-* şeklinde kullanılmaktadır (Ergin, 1980: 387).

Örnekler:

Könlüne ne kelse kıla bilip (M30/01), oylağanınkıla bilgen şekildi (M36/04).

3.8. İşaret Sıfatı

Üçüncü şahıs işaret sıfatı Çağatay Türkçesi gramer kitaplarından Eckmann'da gösterilmemiştir. Argunşah'ta ise *ol* şeklinde geçmektedir (2014: 130). Çağdaş Kırgız yazı dilinde ise *al* şeklinde kullanılmaktadır (Kasapoğlu, 2005: 189).

İncelediğimiz metinde *ol* ve *al* dışında bir örnekte *o* şeklinde kullanıldığı görülmektedir. Bu şekilde kullanım çağdaş Türk lehçelerinden Özbek Türkçesinde (Coşkun, 2017: 93) ve Türkiye Türkçesinde (Ergin, 248) görülmektedir.

Örnek:

Otañkını Allah bilür (Ş087/02).

3.9. İşaret Zamirleri

Çağatay Türkçesinde *bular*, *uşbu* şeklinde kullanılan işaret zamirleri (Eckmann, 1988: 83-84) Çağdaş Kırgız yazı dilinde yalnız halde *bular*, *uşular* şeklinde kullanılmaktadır (Kasapoğlu, 2005: 195). İncelediğimiz metinde ise bu şekilde kullanılan işaret zamirleri dışında *bunlar*, *şunlar* şeklinde kullanıldığı örnekler de bulunmaktadır. İşaret zamirlerinin *bunlar* ve *şunlar* şeklinde kullanılması çağdaş Türk lehçelerinden Türkiye Türkçesinde görülmektedir (Korkmaz, 2009: 425).

Örnekler:

Uların isimleri bunlardır (M76/10).

Şunlardan bir birden (Ş021/03).

3.10. min Edatı (Bağlacı)

Çağatay Türkçesinde bağlama edatları *bile*, *birle*, *bilen*, *birlen*, *ile*, *ilen* (Eckmann, 1988: 90; Argunşah, 2014: 145) şeklindedir. Çağdaş Kırgız yazı dilinde ise *menen* şeklinde kullanılmaktadır (Azırkı Kırgız AdabiyTili, 2009: 491). İncelediğimiz metinde hem Çağatay Türkçesinde hem de Çağdaş Kırgız yazı dilinde kullanılmayan bağlama edatının *min* şekli çağdaş Türk lehçelerinden Kazak Türkçesinde *men*, *ben*, *pen* şeklinde kullanılmaktadır (Koç vd., 2013: 318).

Örnekler:

Marğılan min Hocentğa Namangan min Hoñanka `askeri bargan şularğa (Ş067/21).

Buralday min Añbeket şunda şaldıñ ekindi (Ş074/07).

Koñur min Kök oyrağ aldın yahşi caylavnı (Ş074/08).

Moñoldor min Çerikden қоша keldi néçe bek (Ş077/17).

Selle min mescid barur (Ş069/14).

Mollalık min orun alıp tura (Ş106/17).

Gäfillik min ötkerseñ bu künlerdi (Ş007/07).

Hüner min néçen şaot keme kılğan (Ş016/05).

Her bir halk min hesabın teñ (Ş016/19).

Nādanlık min bolupsın (Ş016/20).

3.11. ile Edatı (Bağlacı)

İle edatı (Eckmann, 1988: 91) Çağatay Türkçesi grameri kitaplarında gösterilmiş olsa da Çağdaş Kırgız yazı dilinde görülmemektedir. İle edatı Çağatay Türkçesinde çok nadir bir şekilde kullanılmıştır ve genel olarak bunun yerine daha yaygın olarak *birlen* ve *bilen* şekilleri kullanılmıştır. Günümüzde Çağdaş Türkiye Türkçesinde yaygın bir şekilde kullanılan edatların

birdir (Ergin, 1993: 376). İncelediğimiz metinde de Çağdaş Türkiye Türkçesinde olduğu gibi ile edatının son çekim edatı görevinde kullanıldığı örnekler bulunmaktadır.

Örnekler:

Ormanoğlu demek ile (M28/07).

İncelediğimiz metinde *ile* bağlacının son çekim edatı görevinde kelimeyle birleşip ekleşmiş olarak kullanıldığı örnekler de bulunmaktadır.

Şu dünya yalganda tañla mahşer bolğanda (Ş066/02).

Né hüner né kesiple oğat tiriçiliklerinen qanday davlet qanday felâketlerge griftar boldu (M11/05).

3.12. KadarSon Çekim Edatı

Çağatay Türkçesi gramer kitaplarında gösterilmeyen *kadar* edatı (Eckmann, 1988: 89; Argunşah, 2014: 145) Çağdaş Kırgız yazı dilinde de gösterilmemiştir (Kasapoğlu, 2005: 329; Azırcı Kırgız AdabiyTili, 2009: 475).

İncelediğimiz metinlerde *kadar* şeklinde kullanılan son çekim edatı çağdaş Türk lehçelerinden Özbek Türkçesinde (Coşkun, 2017: 186) ve Türkiye Türkçesinde (Ergin, 1980: 369) görülmektedir.

Örnekler:

Bilgen kadar (Ş020/14), on beş yıllar kadar (M02/05), koldan kelgen kadar (M29/14).

4. Sonuç

Sonuç olarak yukarıda göstermiş olduğumuz örneklerden yola çıkarak eserlerin gramer yapısının genel olarak hem Çağatay Türkçesi hem de Çağdaş Kırgız yazı dili özelliklerini taşımakla birlikte Çağdaş Kazak, Karakalpak, Tatar, Başkurt, Özbek ve Türkiye Türkçesine ait gramer özelliklerine de sahip olduğunu söyleyebiliriz. Eserlerde Çağatay Türkçesi ve Çağdaş Kırgız yazı dilinde kullanılmayan gramer özelliklerinin kullanılması hususunda yazarın, eğitim gördüğü bölgelerin, etrafındaki birlikte eğitim aldığı ve kaldığı arkadaşlarının, okuduğu eserlerin, hocalarının kullandıkları dil özelliklerinden etkilendiğini söyleyebiliriz.

Fakat yazarın, eserinde kendi eliyle yazmış olduğu “*Atañızlardın hürmeti için hem ismi untulmağan şekildi tili de untulmasun dep nağız Kırgız tilinde yazdum. Arasında başka tilden hem az kirdi*” [Ecdadımızın hürmeti için ve isimleri unutulmadığı gibi dili de unutulmasın diye saf, temiz Kırgızca ile yazdım. Arada başka dilden de biraz girdi](Ş123/01) şeklindeki cümlesinden yola çıkarak yazarın, başka dillerden giren kelimeler diye Arapça ve Farsça kelimeleri kastetmiş olabileceğini ve saf, temiz bir Kırgızca ile kaleme aldım demesiyle de eserde kullanılıp da Çağdaş Kırgız yazı dilinde ve Çağatay Türkçesinde görülmeyen çağdaş Türk lehçelerine ait gramer özelliklerinin ve eserlerin yazıldığı dönemdeki Kırgız Türkçesinin de özellikleri olabileceğini söylemek mümkündür.

Kaynakça

- Argunşah, M. (2014). *Çağatay Türkçesi*, 2. Baskı, İstanbul, Kesit Yayınları.
- Arıkoğlu, E., ve diğerleri (2017). *Kırgızca Türkçe Sözlük I, II*, Bişkek: Kırgızistan-Türkiye “Manas” Üniversitesi Yayınları.
- Azırcı Kırgız AdabiyTili (2009). Bişkek, Avrasya Press.
- Bayaniyazov, A., (2003). *Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü*, Ankara, Akçağ Yayınları.
- Biray, N., Ayan, E. ve Kurmangaliyeva, G. (2015). *Çağdaş Kazak Türkçesi*, 1. Baskı, İstanbul, Bilge Kültür Sanat.
- Coşkun, V. M. (2017). *Özbek Türkçesi Grameri*, Ankara Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Cumakunova, G. (2008). Kırgız Türkçesinde Arapçadan Alıntı Kelimeler, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S:9, s. 101-117.
- Eckmann, J. (1988). *Çağatayca El Kitabı*, Çev. Günay Karaağaç, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Ergin, M. (1980). *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul, Bayrak Basım.
- Güngör, E. (2015). Kırgızların İlk Modern Tarihçisi Osmonaalı Sıdık Uulu, *Türkiyat Mecmuası*, C.25, s. 237-254.
- İsaev, S. (2007). *Kazak Tili*, Almatı, Öner Basması.
- Kasapoğlu, Ç. H. (2005). *Kırgız Türkçesi Grameri Ses ve Şekil Bilgisi*, 1. Baskı, Ankara, Akçağ Yayınları.
- Kırgız AdabiyTilinin Grammatikası* (1980). Frunze, İlim Basması.
- Koç, Kenan ve diğerleri (2013), *Kazak Türkçesi Grameri*, 2. Baskı, İstanbul, İQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Kocobekov, M. (2016). Osmanaalı Sıdık Uulu Cönündö Bir Eki Söz. *Osmanaalı Sıdıkov «Muhtasar Tarih Kırgızıya» «Tarih Kırgız Şadmanıya»*. Ed. M.Ç. Kocabekof. Bişkek: Turar Yayınları, s. 178-181.
- Kocobekov, M. (2005). Osmanaalı Sıdık Uulunun Ömür Bayanına Ayrım Toktoolor, *Kırgız-Türk Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S:14, s. 13-28.

**GEÇİŞ DÖNEMİ KIRGIZ YAZARI OSMANAALI SIDIKOV'UN ESERLERİNDE
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİNİN İZLERİ**

- Korkmaz, Z. (2009).*Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*, 3. Baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Koyçiev, A. (2016), Osmanaalı Sıdık Uulu. *OsmanaalıSıdıkov «Muhtasar Tarih Kırgızıya»«Tarih Kırgız Şadmaniya»*. Ed. M.Ç. Kocabekof. Bişkek: Turar Yayınları, s. 192-198.
- Öner, M. (2015).*Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü*, 2. Baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Özşahin, M. (2017).*Başkurt Türkçesi Sözlüğü*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Sıdıkof, O. (1914), *Tarih-i Kırgız Şadmaniya*, Ufa, Şark Matbaası.
- Sıdık Oğlu, O. (1913).*Muhtasar Tarih-i Kırgızıya*, Ufa, Şark Matbaası.
- Tan, A. (2010). *Kırgız Türkçesinde Tasvir Fiiller*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Uygur, C. V. (2007), *Karakalpak Türkçesi*. Türk Lehçeleri Grameri. Ed. Ahmet B. Ercilasun. Ankara: Akçağ Yayınları. s. 543-622.
- Ünlü, S. (2013). *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*, Konya: Eğitim Yayın Evi.